

*Vima***ТИТАРЕНКО**

Доктор філософських наук,
старший науковий співробітник
Інституту філософії
імені Г. С. Сковороди НАН України

РЕЛІГІЙНИЙ ЧИННИК РОЗБУДОВИ УКРАЇНСЬКОГО СВІТУ: РЕАЛІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ, ВИКЛИКИ

Український соціум після подій зими 2013–2014 років, анексії Криму і війни на Донбасі перейшов у той стан, який обґрунтовано вважається сингулярним. Минаючи широкі астрофізичні та математичні пояснення цього терміну, акцентуємо увагу на тому, що з поняттям сингулярності часто пов'язують ідею про неможливість передбачення майбутнього стану тієї чи іншої системи. Якщо ми говоримо про український соціум, то в категоріях сингулярності він перебуває в стані радикального збурення, із суттєво зміненим порядком речей, явищ, очікувань і сподівань, і має шанс як перетворитися на щось позитивно інше, так і залишитися у вимушено знайденому стані. Зважаючи на істотні зовнішні ризики — як військово-політичні та територіально-просторові, так і внутрішні, які з особливою гостротою проявляються у функціонування державних інститутів, варто об'єктивно визнати, що ризик деструктивних змін в країні є досить високим. Поза тим, важливо визнати, що Україна не позбавлена потенціалу конструктивних змін.

Українська інтелектуальна еліта усвідомлює (а чи ж, змушена усвідомлювати), що суспільство вже не задовольняють логічні пояснення подій, що відбуваються. Час і ситуація сингулярності вимагають життєздатних і емпірично дієвих концептів, спроможних об'єднати громадян країни (у їх етнічній, культурній, релігійній тощо багатоманітній ідентичності) і вивести український соціум із стану сингулярності в новій якості, що забезпечить йому позитивні зміни з перманентним зростанням якості життя громадян. Звичайно, і це варто підкреслити, в українській гуманітаристиці напрацьовано потужний рівень осмислення фундаментальних питань об'єднаної направленості — національна та етнічна ідентичність (М. Степико, М. Рябчук, В. Лісовий, Я. Верменич, Б. Петруньок та ін.), український національний характер, українська ментальність (Ю. Руденко, С. Хрипко та ін.), національна ідея (від М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Липинського — до сучасників: А. Свідзинського, М. Михальченка, О.Забужко, О. Донія, О. Кочеткова та ін.). Окрема тематика співвідношення національного і релігійного в українському соціумі розроблялася науковцями Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України, зокрема у колективних монографіях «Релігія і нація в суспільному житті України» і світу» (2006), «Функціональність релігії: український контекст» (2011), «Свобода релігії і національна ідентичність» (2002), «Релігійні ідентичності в їх сутності і конфесійних виявах: український контекст» (2021).

Практичними кроками, спрямованими на консолідацію українського соціуму, можна вважати проведення циклу Національний круглих столів «В єдності сила», одних з яких був присвячений напрямку «Віра і релігія». Саме релігійна складова як чинник розбудови українського світу в її можливостях, реаліях, перспективах і викликах постає об'єктом наших рефлексій. Можна погодитися з відомим

політичним аналітиком О. Кочетковим у його твердженні, що «відсутність чіткої об'єднувальної функції не дозволяє вважати ані віру, ані мову базисом для виникнення національної ідеї всієї України»¹. І дійсно, маємо приклади, коли мова чи релігія не були виразниками основної приналежності до нації: Швейцарія й Канада мають різні мови, США і Німеччина мають різні релігії. Але продовження думки О. Кочеткова, з якою ми також погоджуємося, засвідчує визнання важливості, хоча й не вичерпності функціоналу мови й релігії². На підтвердження думки можемо зауважити, що, наприклад, порушення рівноваги між національною і релігійною ідентичністю, коли релігійна виявляється сильнішою — вона здатна стати фактором послаблення держави, суспільства.

Чи є розділеність соціуму кризою? Поза сумнівом. Але чи, з необхідністю, це мусить бути катастрофою — питання відкрите. В сучасному глобалізованому світі на політичній мапі проблематично і навіть утопічно віднайти абсолютно гомогенну у всіх сферах країну. Поділи відбуваються за різними ознаками — політичними, соціальними, в тому числі й релігійними. Але, як зазначає відомий філософ, етнолог, спеціаліст у сфері національної безпеки М. Степико, «у таких суспільствах завдяки політичним і державним компромісам зберігається національна єдність»³. Як ілюстрація компромісів — Бельгія, Великобританія (з Північною Ірландією), Канада, Мексика, Індія (з її мусульманською складовою), Іспанія (з басками), Італія і навіть Росія. Важливим залишається усвідомлення, що об'єднання, консолідація соціуму можуть бути ситуативними — з різним походжен-

¹ Кочетков, О. Трансформація національної ідеї: що важливіше — ідея чи саме трансформація? // Трансформація української національної ідеї / упоряд. О. Доній. Київ : Наш формат, 2019. С. 26.

² Там само.

³ Степико, М. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія. Київ : НІСД, 2011. С. 101.

ням, спрямуванням і тривалістю¹. Принагідно згадаємо безпрецедентний приклад феномену зародження громадянської церкви в період Майданних подій 2013–2014 рр., коли конфесійна приналежність відійшла на задній план, важливішим поставало завдання відстоювання громадянських прав і свобод. Але роль релігійного фактора не була однозначно консолідуючою: поряд з процесами організації й самоорганізації відбувалися й процеси дезорганізації і дезінтеграції. В книзі Л. Филипович та О. Горкуші «Майдан і Церква» представлені релігійні документи, звернення, заклики релігійних лідерів до народу і до влади, неофіційні висловлювання й коментарі звичайних віруючих та пасторів, які зафіксували хронологію тих подій та реакцію і місце в них українських Церков у їх конфесійній різноманітності².

Розгортаючи розмірковування на означену тему, ми з необхідністю маємо схарактеризувати ще одне ключове поняття — «Український світ». Утримуючи в собі полісемантичність, це поняття означає: 1) в українознавстві — когнітивну метафору, асоціативно пов'язану з українською культурою; 2) в філософії — онтологічну реальність, узагальнену за певними ознаками (соціокультурними, етнонаціональними, суспільно-історичними, геоекономічними, геополітичними) в цілісність³. В працях різних авторів існують дещо відмінні основи «Українського Світу»: духовність і держава, українська культура і мова, національна економіка і розвинена соціальна сфера, українська наука та технології тощо (українознавство). Останнім часом це поняття активно обговорюється в середовищі релігієзнавців.

¹ Степико, М. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія. Київ : НІСД, 2011. С. 101.

² Филипович Л. О., Горкуша О. В. Майдан і Церква: Хроніка подій та експертна оцінка. Київ : Самміт-Книга, 2014. 656 с.

³ «Український світ». URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82.

Із виступу на методологічному семінарі ми можемо зафіксувати його наступну дефініцію: ««Український світ» — це висловлений українською історіографією засобами української мови — ментальності — культури — традицій в українському ціннісно-смысловому універсумі (аксіологічний вимір) подійно-життєвий локус, який сприймається українською нацією (історично-самосвідомим суб'єктом) як освоєний дім буття .. «Український» світ і в релігійних вимірах визначатиметься українським світоглядом та формулюватиметься українською мовою, культурою, історіографією, сучасною подійною дійсністю»¹. Для нас це визначення поєднує цілу низку усталених в українській гуманітаристиці понять, зокрема, нація, українська нація, етнічна нація, громадянська (політична) нація, національна ідея, національна держава тощо. В широкому розумінні «Український світ» може розглядатися як простір єднання, співставний із загальнонаціональною ідентичністю, де індивід ототожнює себе з певними символами, цінностями, історією, територією, культурою, а також, що є важливим і для нашого подальшого викладу — з державними та правовими інституціями, політичними й економічними інтересами. Причому прийняття своєї тотожності індивідом відбувається й на емоційному, чуттєвому рівні, що дозволяє нам розглядати «Український світ» як Гемайншафт (В. Тьонніс) — життєвим організмом, здатним, за словами дослідниці ідентичності націй М. Гібернау, «створити сентиментальний зв'язок і чуття належності серед своїх членів»². В цьому контексті

¹ Горкуша О. Концепт «Український світ» як когнітивний ідентифікатор життєвого простору сучасних українців (філософсько-релігійнознавчий аналіз). Виступ на методологічному семінарі у відділі (відділенні) релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. URL : https://www.facebook.com/oksana.gorkusa/posts/3953200488052092?comment_id=3955793404459467&reply_comment_id=3955820077790133¬if_id=1614878695277947¬if_t=mentions_comment&ref=notif.

² Гібернау М. Ідентичність націй. Київ : Темпора, 2012. С. 237.

і в цьому зв'язку ми здатні краще зрозуміти й релігійний Гемайншафт, як певне родинне, домашнє, взаємосолідарне, затишне співіснування.

Ми свідомі того, що, розмірковуючи наступним чином, можемо підпасти під дію принципу логіки, відомого як лезо Окками, який сформульований як методологічний принцип: «Те, що можна пояснити за допомогою меншого, не варто виражати за допомогою більшого». Іншими словами — не варто примножувати сутності. Також існує засторога, що «Український світ» ризикує стати калькою концепції «Русского міра», який є політичною концепцією, де релігія та культура стають заручниками політичних та геополітичних цілей. Таку думку, зокрема, обстоював в інтерв'ю о. Андрій Зелінський (радник Глави УГКЦ з питань стратегії комунікації, заступник керівника Департаменту військового капеланства)¹. Однак, відповідне пояснення можемо віднайти в праці М. Степико, який зазначає, що «в російському науковому дискурсі (імперському за всіх часів) актуалізація етнічної проблематики кидає виклик цілісності та єдності російської нації, яка за її етнічної строкатості потребувала саме конструктивістських «скреп» її єдності (самодержавіє, православіє, народність)»², але «для більш-менш моноетнічних націй, таких як українська, важливою є «вкоріненість» нації і пріоритет етнотериторіального устрою державного життя»³. Тобто, поняття «Український світ» — це і реалізація соціального змісту національної ідеї, і використання об'єднувальної ролі державної мови, спільної

¹ Зустріч-інтерв'ю з о. Зелінським. Методологічний семінар «Релігія в особах». URL : <https://www.youtube.com/watch?v=9yybGwL1Uug&list=PLD4ff6oXooZe-nZ7Ur6PFn5pWfAYKSdN9&index=13>.

² Степико М. Українська ідентичність у глобалізованому світі: монографія. Харків : Майдан, 2020. С.20.

³ Казанов Х. Релігія в сучасному світі: плюралізм, секуляризація, глобалізація / переклад з англ. Романа Скакуна. Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2019. С. 9.

історичної пам'яті, демократизація державної влади, культурних цінностей, умовно «ведення спільного господарства» тощо. І наше завдання — проаналізувати місце релігії в цьому просторі єднання, її потенціал, ризики, виклики.

Україна не раз поставала прикладом поліконфесійного співжиття її громадян. Відомий соціолог Х. Казанов, зазначав: «Україна — єдина європейська країна, яка наближається до американської моделі релігійного деномінаціоналізму»¹. Ця модель гуртувалася як на ліберальній законодавчій базі у сфері релігії, так і виразному плюралізмі основних християнських конфесій, жодна з яких не могла претендувати на гегемонію в загальноукраїнському масштабі². За даними Звіту про мережу релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2020 (поданого Департаментом у справах релігій, національностей і меншин), нараховується 36 796 релігійних організацій, які презентують понад 100 релігійних напрямків. Своєю чергою, соціологічний моніторинг стану і тенденцій розвитку релігійності українського суспільства, здійснюваний Центром О. Разумкова, засвідчує досить високий рівень релігійності у 2020 році — 67,9 %. Найвищий рівень релігійності був зафіксований у 2014 році і становив 76 %³. Важливим консолідуючим фактором може слугувати досить високий рівень толерантності до сповідування різних релігій в українському суспільстві. Переважна більшість громадян вважає, що «будь-яка релігія, яка проголошує ідеали добра, любові, милосердя і не загрожує існуванню іншої людини, має право на існування» (57,2 %) або «всі

¹ Казанов Х. Релігія в сучасному світі: плюралізм, секуляризація, глобалізація / переклад з англ. Романа Скакуна. Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2019. С. 9.

² Казанов Х. Релігія в сучасному світі: плюралізм, секуляризація, глобалізація / переклад з англ. Романа Скакуна. Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2019.

³ Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000—2020 рр. (Інформ. мат.). Київ, 2020. С. 3.

релігії мають право на існування як різні шляхи до Бога» (24,5 %); і лише 22 % опитаних підтримали твердження «істинною є лише та релігія, яку я сповідаю» (7 %), або «право на існування мають лише традиційні для нашої країни релігії» (15 %); сума цих відповідей практично не змінялася, коливаючись у діапазоні 20—22 %. Загалом, ставлення громадян до найбільш поширених в Україні релігій і релігійних течій залишається переважно позитивним, до менш поширених і відомих — переважно байдужим; негативне ставлення до жодної з релігій чи релігійних течій не переважає¹.

Попри, наступні показники, в контексті релігійної ідентичності українства, мабуть, не варто шукати підвалини консолідування «Українського світу» на засадах конфесійної гомогенності. Але варто визначити позитив у тому, що українське суспільство не відчуває суттєвих перешкод для побудови простору взаємодії, саме з цієї ж причини поліконфесійності, хоча, об'єктивність вимагає тримати в пам'яті прецеденти, коли саме поліконфесійність (наприклад, у її православному вимірі) поставала причиною дезінтеграційних процесів в українському суспільстві. На жаль, це напряму пов'язано з іншою проблемою — конфліктом кількох ідеологій управління країною та груп, які їх обстоюють, використовуючи релігійний чинник. Політизація релігійного життя посилює негативні прояви й перешкоджає консолідації українського соціуму. За визначенням С. Здіорука, найчастіше конфліктність міжконфесійних і міжцерковних відносин обумовлюються майновими й територіальними претензіями, атмосферою конкуренції, різновекторними політичними симпатіями суб'єктів конфлікту². Тобто, релігія в її

¹ Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000—2020 рр. (Інформ. мат.). Київ, 2020. С. 3.

² Здіорук С. Релігійні цінності у стратегії демократичного поступу української нації в новітню добу // 20 років незалежності України: здобутки, втрати і стратегії майбутнього: мат.-ли XI наук.-практ. конф. Київ : НАДУ, 2011. С. 96.

інституалізованих формах, не тільки стає віддзеркаленням ситуації в суспільстві, але і сама є втягнутою в ці процеси.

Контент-аналіз інтерв'ю, зустрічей з представниками різних конфесій України, проведених в рамках методологічного семінару «Релігія в особах», засвідчує, що, в першу чергу, релігія орієнтує своїх вірян, які є й громадянами України, на утвердження універсальних загальнолюдських цінностей, центральною серед яких є любов. Таку позицію озвучують, зокрема, представники ПЦУ, УГКЦ, РКЦ, низки протестантських напрямків, ґрунтуючись на біблійній істині, що «Бог є любов». Втілення любові до Бога через любов до людини, конкретизується в конфесійних соціальних наративах в такі цінності, як свобода і гідність, справедливість, соборність. Реалізація цих цінностей в «Українському світі» як просторі єднання відкриває перспективи переходу на інший рівень розвитку українського соціуму — від національної та вузької релігійно-конфесійної ідентичності — до громадянської, державотворчої, що реалізуватиметься в прагненні інтегрувати християнські принципи у будову державності. Важливим в цьому контексті постає взаємоузгодження релігійної і громадянської складової, вихід українського соціуму на ті якісні зміни, які дозволять формування в межах «Українського світу» сфери самовиявлення і самоорганізації вільних громадян для відстоювання інтересів, прав і свобод людини. Щонайперше, маємо до того історичне підґрунтя, про яке М. Степико говорить, що «українці завжди були здатні на добровільне об'єднання в самоорганізовані та самокеровані структури і братства, артілі, гуртки, кооперативи, товариства, корпорації. Взагалі українська душа (всупереч трагічному історичному досвіду) демонструє величезну життєлюбність і життєздатність з орієнтацією на сьогодні»¹. Прикладами таких громад-

¹ Степико М. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія. Київ : НІСД, 2011. С. 270.

ських об'єднань в релігійній сфері є ВРЦіРО (Всеукраїнська рада Церков і релігійних організацій), ВРРО (Всеукраїнська рада релігійних об'єднань), Рада Євангельських протестантських церков України, Нарада представників християнських Церков України, Всеукраїнська Рада Християнських Церков, Рада представників Духовних управлінь і центрів мусульман України та інші, які конститууються і сьогодні. Однак, в діяльності деяких із названих організацій, попри результативність та позитиви, присутні й такі ризи, як узурпування повноважень і «вибірковість» членства, прагнення диктувати «порядок денний», підмінити функції державних органів тощо. Отже, попри наявний потужний потенціал, високу довіру в суспільстві — вплив конфесій на формування громадянської складової в країні не є однорідним і достатньо ефективним. Як ми вже зазначали вище, релігія утримує в собі як потенціал консолідуючого фактора, так і конфліктогенний потенціал. Рік 2004, а потім і 2013—2014 — продемонстрували здатність релігії як згуртовувати соціум, впливаючи на державну владу у прагненні відстояти громадянські права, так і здатність релігійних організацій виступати суб'єктом опозиції до влади.

Зрозуміло, що консолідаційна роль релігії посилюється в кризових ситуаціях соціальних, політичних потрясінь. Але потенціал конфесій — набагато ширший і здатен опанувати простір єднання в сферах, близьких кожній конфесії і кожному громадянину, незалежно від його віросповідних принципів. В одному з виступів єпископ РКЦ Станіслав Широкоградюк зазначав, що об'єднуючим, спільним началом для конфесійного гуртування має бути мораль, моральна поведінка — як кліру, так і мирян, що потрібно прищеплювати і чому потрібно вчити¹. До простору єднання

¹ Зустріч-інтерв'ю з єпископом Станіславом Широкоградюком. Методологічний семінар «Релігія в особах». URL : <https://www.youtube.com/watch?v=9yybGwL1Uug&list=PLD4ff6oXooZenZ7Ur6PFn5pWfAYKSdN9&index=13/>

він відносить і сферу релігійної освіти, підкріплюючи свою позицію прикладами спільних освітніх програм католицьких та православних священників (є приклади співпраці п'ятдесятницької і харизматичної конфесій, православної і мормонської церков). Не полишає своєї актуальності дієвість спільних соціально-харитативних програм. Великим об'єднавчим потенціалом для католиків, православних і протестантів залишається військове капеланство, особливо запотребоване в умовах російської агресії на Сході країни.

Тому, на нашу думку, важливо артикулювати «точки росту» для конфесій України, як основу якісних змін на шляху консолідації українського соціуму. Ці «точки росту» становлять собою прописані цілі, що лягають в основу міжконфесійного діалогу і співпраці: практика військового і медичного капеланства; доопрацювання законодавчих ініціатив (законопроекти «Про військове капеланство», «Про медіа», «Про захист персональних даних», тощо), спрощення механізму оформлення гуманітарної допомоги тощо.

Чи не найголовнішим в процесі формування «Українського світу» як простору єднання постає усвідомлення його, не як чогось усталеного і назавжди фіксованого. Це, в першу чергу, процес, який вимагає спільних суспільно-громадянських зусиль для підтримки його у тих формах, які постають запотребованими нині українським суспільством. Важлива роль в цьому процесі відводиться й релігії в багатоманітті її конфесійних виявів. Відданість українців заповідям християнської віри (попри світський вектор розвитку держави) й нині підтверджується соціологічними опитуваннями, статистичними даними, формами активності і дієвості самих конфесій, їх включеністю в суспільні процеси. Але йдеться про ширше коло конфесій України — мусульман, юдеїв, Віру Бахаї, сучасне українське рідновірство тощо, які є вагомою складовою українського суспільства.

Важливість цінностей свободи і демократії, гідності й справедливості підтримуються й поділяються практично всіма конфесіями України, що може й має бути використано як підґрунтя гуртування українського соціуму.

Відтак, коротко узагальнюючи вищевикладене, зазначимо, що «Український світ» як простір єднання може і здатен формуватися за умов: 1) адекватної і зваженої політики з боку, перш за все, української держави — відповідно до Конституції, чинного законодавства, без преференцій для окремих конфесій (особливо на місцях), як шлях формування довіри до органів влади з боку конфесій; 2) розуміння і усвідомлення з боку представників релігійних організацій своєї відповідальності перед українським суспільством, базування на універсальних загальнолюдських цінностях, здатних об'єднати українців та реалізація означених цінностей через свою практичну діяльність в суспільстві.

Про автора

Віта Володимирівна Титаренко — доктор філософських наук, доцент, старший науковий співробітник відділу (відділення) релігієзнавства Інституту філософії імені Г. М. Сковороди НАН України.

Сфера наукових інтересів: сучасна релігійна ситуація у світі та в Україні; формування міжконфесійних та державно-конфесійних відносин; прогнозування релігійних процесів як напрям практичного релігієзнавства; методологія прогнозних досліджень в релігієзнавстві; релігієзнавча експертиза.

Закінчила Київський національний університет імені Тараса Шевченка, філософський факультет. В докторантурі навчалася в Інституті філософії імені Г. С. Сковороди НАН України

Автор монографії «Від пророцтв в релігії до прогнозування в релігієзнавстві: історія, теорія, перспективи» та понад 100 публікацій в українських та закордонних виданнях.